

*Р. А. Небожук,
магістр державного управління, аспірант кафедри соціальної і
гуманітарної політики, Національна академія державного
управління при Президенті України*

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА СВОБОДУ СОВІСТІ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У статті досліджуються основоположні принципи реалізації права на свободу совісті у збройних силах України і Російської Федерації. Автор ставить завдання дослідити особливості забезпечення релігійних прав і свобод у сфері військового капеланства, з питань альтернативної військової служби, створення спеціальних структур та призначення уповноважених осіб, відповідальних за роботу у Збройних Силах та в інших силових відомствах.

The article analyzed the fundamental principles of the right for freedom of conscience in the armed forces of Ukraine and the Russian Federation. The author aims to explore the characteristics of religious rights and freedoms in the sphere military chaplaincy, on alternative military service, the creation of special structures and appointment of officials responsible for work in the Armed Forces, the constitutional foundation for the existence of the military chaplaincy.

Ключові слова: військове капеланство, свобода совісті та віросповідання, громадянське суспільство, багатонаціональне, поліконфесійне суспільство, національна армія, релігійні почуття, віра, фундаментальні цінності, людська гідність, міжнародні принципи релігійної свободи, альтернативна громадянська служба.

Key words: military chaplaincy, freedom of conscience, civil society, multinational, multilingual, and multireligious environments, nation's troops, religious sensitivity issues, faiths, alternative civil service, values of fundamental human dignity, international religious freedom.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ, АКТУАЛЬНІСТЬ

У процесі військового будівництва пострадянських України й Росії гостро постало питання про моральне й патріотичне виховання воїнів, подолання у військових колективах негативних явищ, зміцнення зв'язків між армією і населенням.

У той же час, присутність у школі й війську, де відбувається соціалізація особи, її становлення і формування, ціннісних переваг набуває для релігійних інституцій принципового значення. Релігійні організації, передусім ті, до яких належить більшість віруючого населення України й Росії, завжди чітко й недвозначно наголошували на своєму прагненні якомога більш активного

і послідовного служіння в цих ключових соціальних інституціях.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Серйозне значення для усвідомлення проблем державного управління у сфері, що розглядається, мають праці присвячені окремим аспектам державної політики щодо релігійних інституцій. Зокрема, звертає на себе увагу публікації як українських, так і російських авторів, де аналізуються можливості, доцільність і правові підстави присутності Церкви як інституції у Збройних Силах України й Росії. Серед найбільш значимих можемо виділити методичні посібники для військовослужбовців українських Збройних Сил

Р.Коханчука, у яких висвітлюється зарубіжний досвід душпастирської опіки військовослужбовців та методичні вказівки для запровадження духовної опіки в українському війську. У свою чергу українські дослідники В. Єленський, Л. Ярмол, О. Уткін, а, також, російські А. Пчелінцев, С. Мозговой, А. Мельников розглядають перспективи запровадження духовного супроводу у Збройних Силах крізь призму відповідності цього процесу міжнародно-правовим зобов'язанням та дотриманням основоположних релігійних прав військовослужбовців. Окремим історичним аспектам військового капеланства та спадкоємності військових духовних традицій присвятили свої публікації І. Гречко, С. Ярмусь, О. Разумцев, В. Котков та Ю. Коткова.

НЕВИРІШЕНІ РАНІШЕ ЧАСТИНИ ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ

Такий вражаючий інтерес до проблеми обумовлюється, поза сумнівом, не тільки недостатньою розробленістю державно-управлінського інструментарію – правового й організаційного – в справі регулювання активності релігійних організацій в армії, але й величезною роллю військових колективів у справі соціалізації нових генерацій, виховання в них патріотизму, значенню Збройних Сил в утвердженні державності і утвердженню загальнонаціональних ідентичностей.

МЕТА І ЦІЛІ СТАТТІ, ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

На основі порівняльного аналізу правового, організаційно-інституційного забезпечення та практичного досвіду присутності релігійних організацій у Збройних Силах, обґрунтувати необхідність розробки спеціальних законопроектів, які регулювали б комплекс проблем військово-релігійних відносин в Україні. Для цього автор застосовує метод порівняльного аналізу вирішення цих проблем у державах зі спільними, або досить схожими вихідними характеристиками у сфері державно-конфесійних відносин на момент проголошення державної незалежності Російської Федерації та України.

З проголошенням політичного курсу на побудову демократичних суспільств, неадекватність змісту й форм старої виховної системи Збройних Сил, а також збільшення питомої ваги військовослужбовців з виразними або латентними релігійними потребами, змусило керівників військових виховних органів звернутися до досвіду й можливостей релігійних інституцій [1]. При цьому вони спиралися на положення законів про свободу совісті, яке створювало правову базу для виразу військовослужбовцями своїх релігійних почуттів. Так, Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" 1991 р. встановлює, що "...командування військових частин надає можливість військовослужбовцям брати участь у богослужіннях і виконанні релігійних обрядів" (ст.21). Федеральний Закон РФ 1997 р. містить аналогічну, але з суттєвою відмінністю норму — "командування військових частин з

урахуванням вимог військових статутів не перешкоджає участі військовослужбовців у богослужіннях, інших релігійних обрядах та церемоніях (ст.16). Отже, якщо український Закон зобов'язує командування надавати можливість, то російській – лише не перешкоджати. Останній також установлює, що "військовослужбовці не мають права використовувати своє службове становище для формування того чи іншого ставлення до релігії" (ст.4).

Водночас у Наказі міністра оборони РФ № 164 (1992 р.) "Про організацію виховної роботи особового складу Збройних Сил Російської Федерації" наголошувалося: "В інтересах виховання особового складу підтримувати і зміцнювати зв'язки з ... релігійними конфесіями з урахуванням ставлення до релігії особового складу і специфіки військової служби" [2].

В Україні затверджена Указом Президента (№ 28/2004 від 12.01.2004 р.) "Концепція гуманітарного і соціального розвитку у Збройних Силах України" покладає на Міністерство оборони України "...здійснення заходів щодо задоволення прав військовослужбовців на свободу світогляду і віросповідання, відправлення релігійних культів." [3].

Першим етапом взаємодії між військовими і релігійними організаціями стало спорадичне запрошення священнослужителів для зустрічей і бесід з військовослужбовцями, а згодом і для здійснення богослужінь. Там, де між командирами частин і єпархіальним керівництвом склалися добрі взаємини, священнослужителі з благословення ієрархів починали нести служіння у армійському середовищі на більш-менш регулярному базисі.

Одночасно релігійні організації і в Росії, і в Україні починають створювати спеціальні структури або призначати уповноважених осіб, відповідальних за роботу в Збройних Силах та в інших силових відомствах.

У Московській патріархії, зокрема, було створено Синодальний відділ зі взаємодії зі Збройними Силами та правоохоронними закладами, який, зрештою, розрісся до складного ієрархічного апарату, який за структурою відтворює не духовну, а військову організацію. Так, до складу відділу входять сектори: Сухопутних військ, Військово-Повітряних Сил, Військово-Морського Флоту, Повітрянодесантних військ, спецслужб, Прикордонних військ, Внутрішніх військ, навчальних закладів, козацтва, ФСІН, а також організаційно-мобілізаційний сектор, зв'язків з громадськістю, інформаційно-аналітичний, видавничий і електронних ЗМІ. Крім цього, в багатьох єпархіях є військові відділи [4].

Церкви України також активно створювали інституції зі співпраці з військом. В УПЦ МП було створено Синодальний відділ по взаємодії зі Збройними Силами та іншими військовими формуваннями України на чолі з архієпископом Львівським і Галицьким Августиним (Маркевичем). В УПЦ КП створене Синодальне управління духовно-патріотичного виховання, яке очолює протоієрей Д.Садоч'як. Сино-

дальний відділ з питань взаємодії зі Збройними Силами, силовими структурами та іншими збройними формуваннями України створений і в УГКЦ. Його очолює єпископ Сокальський Михайло (Колтун).

Разом із тим, церковні ієрархи і частина військових дедалі більш визначено висловлювалися на підтримку запровадження в армії військового духовенства. Про те, що в Збройних Силах можуть бути відновлені посади військових капеланів почали говорити ще на початку 1990-х рр. [5].

У Росії магістральним шляхом взаємодії між військовими та релігійними організаціями став "присутній", не унормований законодавчо, порядок присутності релігійних інституцій та священнослужителів у війську. Масштаби цієї присутності не можуть вважатися вивченими до кінця. Так, за оцінкою голови Синодального відділу Московського патріархату із взаємодії зі Збройними Силами і правоохоронними закладами протоієрея Дмитрія Смирнова в Російській армії працює близько 2 тис. священників [6]. Число випускників духовних навчальних закладів, для яких в Росії скасовано відстрочку від строкової служби і які таким чином знаходяться у війську, не піддається оцінці. Але, оскільки ті, хто мають священний сан, звільняються від служби, відомо, що у весняний призов 2008 р. таке звільнення отримали 108 священників [7]. За даними французької газети "Le Monde" у військових частинах російських Збройних Сил 2006 р. було 156 церков й каплиць [8]. За даними Департаменту гуманітарної політики МО України у військових частинах країни станом на 1 січня 2008 р. знаходився 41 об'єкт, який використовувався для проведення богослужінь [9].

Співпраця між релігійними і військовими організаціями розвивалася також по лінії підписання рамочних угод між видами Збройних Сил, іншими силовими органами та окремими церквами, та їхніми складами. Зокрема, УПЦ МП підписала угоди про співробітництво з Державною прикордонною службою, Внутрішніми військами МВС України, Міністерством з надзвичайних ситуацій, Державною податковою службою, Державною митною службою та Державним департаментом з питань виконання покарань [10].

УПЦ КП та УГКЦ підписали Угоду про співпрацю з Військово-Морськими Силами Збройних Сил України [11], УГКЦ – з Державним департаментом України з питань виконання покарань [12], тощо.

Що ж стосується РПЦ МП, то нею підписані угоди практично з усіма силовими відомствами Росії. (Прикметно, що лише через 9 років після підписання угоди між РПЦ та МО РФ, у травні 2003 р. було підписано протокол про наміри співпраці між Радою муфтіїв Росії та Управлінням виховної роботи Сухопутних військ. З іншими видами Збройних Сил у мусульман угод немає).

До того ж, в системі релігійно-військових відносин Росії була створена спеціальна Координаційна рада із

зв'язків між РПЦ та Збройними Силами РФ; в Управлінні виховної роботи МО РФ – спеціальна група із зв'язків з релігійними організаціями (6 осіб), а згідно з директивою начальника Генштабу ЗС РФ від 10 червня 1994 р., в управліннях, відділах, відділеннях виховної роботи Збройних Сил, округів, груп військ, флотів, родів військ, армій, військових академій запроваджувалися посади офіцерів із зв'язків з релігійними об'єднаннями (понад 100 осіб) [13].

У той же час і в Україні, і в Росії крім релігійних організацій, за впровадження інституту військових священників активно виступала і виступає низка громадських об'єднань. Це такі військові братства й спільноти як "Об'єднання християн-військовослужбовців України", Союз офіцерів України, Всеукраїнське міжконфесійне релігійне християнсько-військове братство, Асоціація військовослужбовців-християн "Віра і мужність" (Москва), Офіцерський християнський союз (Санкт-Петербург) та інші. Ці організації здійснили серйозну роботу із узагальнення закордонного досвіду капеланської служби, передусім – в арміях країн-членів НАТО, проведення міжнародних військово-релігійних конференцій, налагодження зв'язків як з релігійними, так і державними інституціями. Пропозиції щодо параметрів та концептуальних підходів до запровадження інституту військових капеланів, а також аргументи за невідкладністю такого впровадження висували також наукові установи [14].

Між тим, сучасний український досвід засвідчує, що і в наявних організаційно-правових рамках релігійні організації здатні достатньо ефективно надавати духовну допомогу військовослужбовцям і сприяти їхньому моральному вдосконаленню. Їм вдається також налагодити доволі регулярну духовно-просвітницьку роботу серед військовиків (як-от, постійні богословські курси при Київській Духовній Академії УПЦ КП, слухачами яких стали представники офіцерського складу практично всіх силових структур України) [15].

При цьому священнослужителям вдається подолати вузько конфесійний підхід і зосередитися на проблемах, спільних для різних релігійних напрямів. Зокрема, у Львові, уповноважені УГКЦ для роботи у військових частинах священники й миряни, вважають принциповим не торкатися конфесійних проблем й відмінностей. Перші лекції розроблені для військовиків програми стосуються покликання людини; потім йдеться про ті проблеми, які турбують молодь, а також негаразди, котрі є в армії [16]. Досить високо і в Збройних Силах, і в релігійних організаціях оцінили досвід духовної опіки військовослужбовцями 6-ої окремої механізованої бригади українського миротворчого контингенту в Іраку [17].

Але, зрештою, масштаби присутності священнослужителів у війську, кількість укладення двосторонніх угод між представниками Збройних Сил України та різних релігійних організацій, численні звернення центральних ор-

ганів релігійних організацій та окремих представників духовенства до Міністра оборони поставили питання про більш серйозне унормування військово-релігійної взаємодії. Механізми розв'язання цієї співпраці мала накреслити Директива Міністра оборони "Про впорядкування питань задоволення релігійних потреб військовослужбовців Збройних Сил України" (2006) [18]. Ця Директива не була спрямована на запровадження інституту військових капеланів, як це повідомили деякі ЗМІ [19]. Вона скеровувалася на подальший розвиток системи задоволення релігійних потреб віруючих військовослужбовців і створення бази для напрацювання необхідного досвіду й механізмів для розробки інших методичних указівок, наказів, а в майбутньому – навіть законів.

Конкретно Директива №Д-25 від 21 квітня 2006 р. визначала для командирів й начальників за бажанням віруючих військовослужбовців надавати їм у встановленому порядку можливість відвідувати храми, якщо це не заважає несенню бойового чергування та виконанню службових обов'язків; у разі надходження прохань з боку віруючих військовослужбовців запрошувати священнослужителів для проведення духовно-релігійних заходів на релігійні свята, які визнані законодавством України як святкові дні, а також за потреби – на інші релігійні свята; під час планування роботи та координації діяльності з релігійними організаціями налагодити зв'язок з їхніми центральними та місцевими структурами та місцевими органами виконавчої влади.

Визначалися такі форми задоволення релігійних потреб військовослужбовців, як організація у військових частинах святкування релігійних свят, проведення богослужінь та інших релігійних обрядів, роз'яснення суті й змісту священних книг; благословення (поза строем) військовослужбовців перед виконанням (або після) навчально-бойових та миротворчих завдань; отримання військовими бібліотеками релігійної літератури від релігійних організацій; публікація у військових засобах масової інформації привітань і звернень релігійних діячів; організація екскурсій до місць, що мають духовну та культурно-історичну цінність; проведення бесід на морально-етичні та патріотичні теми; листування з батьками військовослужбовців; перегляд відеофільмів на релігійну та військово-тематику; концерти духовної музики, а також інші заходи, що не суперечать чинному законодавству України.

Важливим кроком у справі оптимізації параметрів духовного супроводу військової служби стало також підписання представниками Міністерства оборони та семи релігійних організацій України Меморандуму про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців ЗС України. У Меморандумі, зокрема, зазначається, що "сторони, розглянувши на спільному засіданні питання щодо можливості активізації військово-церковних відносин шляхом найбільш широкого використання у межах чинного законодав-

ства потенціалу українських церков та релігійних організацій для забезпечення конституційного права особового складу Збройних Сил на свободу совісті та віросповідання, заявляють наміри про спільні дії" [20].

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

Таким чином, вирішальне значення для оптимізації державного-правового інструментарію у військово-релігійній сфері в Україні, має, на нашу думку, розробка законопроектів, які б регулювали присутність релігійних організацій у Збройних Силах та пенітенціарних установах. Очевидно, що наразі ці законопроекти, передусім, той з них, який регулюватиме військово-релігійні відносини, мають небагато шансів стати законами: в суспільстві існують дуже відмінні погляди на характер присутності релігійних організацій у збройних формуваннях, а самі Збройні Сили знаходяться у складному процесі реформування.

Однак, враховуючи постійне зростання питомої ваги віруючих серед особового складу військових контингентів, "стихийне" душпастирвання священнослужителів різних церков у підрозділах, з командирами яких вони або їхня ієрархія про це домовилися, перехід армії на контрактну основу, це питання доведеться вирішувати у спосіб, прийнятний для правової держави. Причому чітко встановити, яким буде характер духовного супроводу військовослужбовців, хто і в який спосіб його здійснюватиме, яким буде статус цих осіб у військових колективах, як конструюватимуться їхні відносини з військовим командуванням тощо, має, на нашу думку, виключно закон.

Потрібно визнати, що ефективність системи державного управління у сфері військово-релігійних відносин вирішальною мірою залежить від суспільно-політичного консенсусу в питанні про сутність присутності релігійних організацій у війську і, ширше, принципів побудови Збройних Сил і статусу військовослужбовця.

Література:

1. Ситник В. Духовно-гуманітарна політика у Збройних Силах України та шляхи її вдосконалення / Армія і духовність: свобода совісті та віровизнання. — К., 1995. — С. 15—16.
2. Мозговой С. Актуальные проблемы взаимоотношения Вооруженных Сил и религиозных организаций России / Диа-Логос. Религия и общество. 2000—2001. М.: Культурно-просветительский центр "Духовная библиотека", 2001. — С. 175.
3. Про Концепцію гуманітарного і соціального розвитку у Збройних Силах України // <http://www.uapravo.net/data/base33/ukr33727.htm>
4. Синаодальный Отдел Московского Патриархата по взаимодействию с Вооруженными Силами и правоохранительными учреждениями // http://www.pobeda.ru/component/option,com_frontpage/Itemid,1/
5. Известия. — 1992, 5 мая.
6. Галанцев В., Дубовчук В. НАТО-вські "замполіти" // Військо України. —

2006. — Число 5.

7. Святой казарменный дух // Газета. 2008. 24 июня. (№ 115).

8. Madeleine Vatel. Des popes-soldats dans l'armée russe? // Le Monde. 2006. 15 Mars.

9. Украинская армия нуждается в капелланах. Военные пишут Виктору Ющенко // <http://prochurch.info/index.php/news/more/12032>

10. Митрофан, Архієпископ Переяслав-Хмельницький. Доповідь про сучасний стан Української Православної Церкви на конференції, присвяченій 15-річчю дарування УПЦ Томосу про самостійність і незалежність у своєму управлінні. Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра, 27 жовтня 2005 року // <http://archiv.orthodox.org.ua/page-2118.html>

11. УГКЦ опікуватиметься своїми вірними і на морі // Хрещатик. — 2008, 26 червня; див. також: Київський Патріархат підписав Угоду з Військово-Морськими Силами України // <http://www.cerkva.info/2008/07/08/flot.html>

12. Промова Блаженнішого Любомира з нагоди підписання "Угоди про співробітництво між Українською Греко-Католицькою Церквою та Державним департаментом України з питань виконання покарань" // <http://www.ugcc.org.ua/ukr/library/sermon3/uhoda/>

13. Мозговой С. Актуальные проблемы взаимоотношения Вооруженных Сил и религиозных организаций России... — С. 180—181.

14. Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття. К.: Знання України, 2005. — С. 309—417.

15. Час творити інститут військових священників // Народна армія. 2005 р. 20 квітня.

16. "В Україні капеланство має давні традиції". Розмова з отцем-дияконом Степаном Сусом, координатором відділу душпастирства військовослужбовців Курії Львівської архієпархії УГКЦ // Львівська газета. 2006. 7 червня.

17. Садов'як Дмитрій, протоієрей Душпастирська опіка в Іраку 2003р. // <http://kievpatrarmy.org.ua/statti/2/index.htm>

18. Міністр оборони України Анатолій Гриценко підписав директиву про впорядкування питань задоволення релігійних потреб військовослужбовців Збройних Сил України // <http://www.mil.gov.ua/index.php?lang=ua&part=news&sub=read&id=7167>

19. "Українська армія – армія віруючих людей, які все-таки попри свої службові обов'язки знаходять час прийти помолитись" // <http://www.risu.org.ua/ukr/religion.and.society/interview/article;25315/>

20. Міністерство оборони України та уповноважені представники семи головних церков та релігійних організацій підписали або висловили принципову згоду щодо укладання Меморандуму про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців ЗС України // <http://www.mil.gov.ua/index.php?lang=ua&part=news&sub=read&id=13304>

Стаття надійшла до редакції 20.09.2009 р.